

ФОРМУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ПОГЛЯДІВ Т.Г. ШЕВЧЕНКА В КОНТЕСТІ СУСПІЛЬНИХ, КУЛЬТУРНИХ ТА КОМУНІКАЦІЙНИХ РЕАЛІЙ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

В статті аналізуються погляди Т.Г. Шевченка на освіту і виховання підростаючого покоління, що розвивалися під впливом складних історичних умов періоду другої половини ХІХ століття – одного з найвизначніших періодів розвитку як української педагогічної думки, так і українського націотворення взагалі; розкриваються активна участь великого Кобзаря у громадсько-педагогічному недільному русі.

Ключові слова: *Т.Г. Шевченко, народна освіта, виховання, шкільництво, педагогічна думка.*

Постановка проблеми. Вже для багатьох поколінь українців Т.Г. Шевченко став символом боротьби нашого народу за свободу та незалежність України. Тому не випадково на нинішньому етапі українського державотворення на перший план все частіше виходить проблема відродження духовності в нашому суспільстві, відновлення поваги, зокрема молоді, до історії, культури, мови свого народу.

Особливий інтерес для дослідження становлять суспільно-культурні, політико-економічні чинники, що вплинули на становлення та чітко окреслення поглядів Т.Г. Шевченка на тогочасну систему освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнє десятиріччя життя і творчості Т.Г. Шевченка припадає на один з найвизначніших періодів розвитку як української педагогічної думки, так і українського націотворення взагалі. Події, що стали визначальними для подальшого розвитку науки, зокрема й педагогічної, ціла плеяда непересічних представників української інтелігенції, які виявили себе у найрізноманітніших галузях знань, – все це сприяло популяризації періоду другої половини ХІХ століття серед сучасних дослідників, які у своїх працях висвітлюють: формування та розвиток української демократичної педагогіки другої половини ХІХ ст. (О.П. Вишневський); розвиток досліджень з історії школи, освіти, педагогічних

персоналій та педагогічної думки в Україні (Н.М. Гупан); творчу біографію педагога як окремий предмет історико-педагогічного дослідження (О.В. Сухомлинська); історію освіти в Україні (С.І. Сірополко); особливості жіночої освіти на Волині (Л.М. Єршова) та ін.

Мета статті: *розкрити особливості формування світоглядних переконань великого кобзаря, його поглядів на освіту й педагогіку в контексті соціально-просвітницького ренесансу другої половини XIX століття.*

Виклад основного матеріалу дослідження. XIX століття трактується у сучасній українській історіографії як доба “національного відродження”. Однак можна погодитися з думкою вчених, які виступають проти некритичного використання цього терміну, більш влучно було б сказати “період націотворення”. “Якщо йдеться про “національне відродження”, то мається на увазі, що нація, яка відроджується, вже існувала як нація, – стверджує сучасний історик Г. Касьянов, – Тоді виникає питання, які параметри підтверджують її уявне існування в минулому: культурні, політичні, географічні, релігійні? Якщо виходити з того, що нації і націоналізм – явище модерного часу..., то існування “націй” (в модерному розумінні цього слова) в минулому стає проблематичним, як і термін “національне відродження” [2, с. 224]. Сучасні історики схильні вважати, що національні характеристики – мова, історична пам’ять, територія проживання, народні традиції – не були заданими наперед, а конструювалися самими національними діячами.

Шкільництво як чинник, невід’ємна складова й результат національно-культурного відродження кожного народу, за словами Л. Кобилянської, знаходиться у тісному взаємозв’язку та взаємозалежності з економічними, суспільно-політичними обставинами, в яких перебуває нація [3].

Значні зміни в суспільно-політичному житті Російської імперії з приходом Олександра II (1855 р.), пов’язані з певною лібералізацією та реформуванням державного устрою, водночас сприяли поживленню національно-освітнього руху. Нову плеяду української інтелігенції „породив національно-визвольний рух кінця 50-х – початку 60 рр. XIX ст., що набув

розвитку у науково-просвітницькій діяльності Громад – напівлегальних осередків української інтелігенції, студентів та учнівської молоді”, – пише Н.М. Коляда [4, с. 18].

За участі та сприяння діячів громадсько-педагогічного недільного руху створювалися підручники українською мовою, в яких було вперше використано зразки народної творчості. „Діячі недільних шкіл використовували теоретичну, художню та музичну вітчизняну спадщину як засіб трансмісії української духовності” [4, с. 46].

Вважається, що перша недільна школа почала функціонувати в Києві на Подолі 11 жовтня 1859 р., де на той час мешкав Шевченко, в приміщенні Подільської дворянської школи. Невдовзі такі школи з'явилися в Білій Церкві, Могилеві-Подільському, Одесі, Полтаві, Миколаєві, Єлисаветоградї та інших містах. Поява цих шкіл була пов'язана з новими суспільними й культурними тенденціями. З одного боку Україна входила в добу індустріалізації. Це особливо давало про себе знати у великих містах, де, власне, й з'явилися перші недільні школи. Значний відсоток учнів становили учні ремісників та наймані робітники. Нові суспільно-економічні умови вимагали від робітників оволодіння хоча б елементарною грамотою.

Недільні школи, як і інші навчальні заклади для робітничого люду, помітно відрізнялися від попередніх, конфесійно-зорієнтованих початкових шкіл-дяківок. Вони мали більш прагматичний характер, були зорієнтовані на знання, які давали змогу орієнтуватися в більш динамічному суспільному житті. Водночас ці школи, саме через свій прагматизм і народність, отримали національну спрямованість. Вони орієнтувалися на викладання зрозумілою народною мовою. Тому ці школи могли стати важливим чинником національного життя. На них увагу звертали національно зорієнтовані українські діячі, в тому числі й Тарас Шевченко [5].

Саме в руслі цієї тенденції варто осмислювати появу різноманітних підручників для навчання української мови. До них варто віднести “Граматику” П.Куліша (1857), “Українську абетку” М.Гатцука (1860), “Домашню науку”

К.Шейковського (1860), “Азбуку по методу Золотова для Южнорусского края” А.І.Строніна (1861). До цих навчальних посібників був близьким “Букварь южнорусский” Т.Г. Шевченка (1860). У ньому, як і в зазначених букварях, використовувалася нова методика навчання по буквах, після чого учні приступали до читання зв'язаного тексту. У посібнику подаються «велика азбука», «мала азбука» (36 літер), склади, рукописна азбука (велика й мала), лічба, а також кілька народних дум, прислів'я, приказки тощо. Це перший підручник для навчання грамоти в українських школах, написаний рідною мовою. У змісті його відбито передові педагогічні ідеї того часу. Тарас Григорович уміло поєднував вимоги народної та наукової педагогіки до навчання і виховання дітей. Значне місце відвів зразкам фольклору.

Шевченків «Буквар» можна назвати новаторським, адже він значно відрізняється від інших букварів того часу: Шейковського, Гаццука, Золотова, які спрямовували дітей на запам'ятовування незрозумілих складів, назв букв. Кобзарєва ж книга заохочувала до свідомого читання, осмислення прочитаного [8, с. 9].

Багатство тематики наведених у книзі приказок давало можливість вихователям проводити з учнями різноманітні бесіди виховного характеру, звертатися до тогочасної дійсності, критично мислити. З уміщених там приказок та прислів'їв можна дістати уявлення про світоглядні позиції Кобзаря, про його ставлення до народної педагогіки, що є сконцентрованою скарбницею створених віками підходів до виховання та освіти, навчання і розвитку підростаючих поколінь, про осмислення ними звичаїв, обрядів і традицій рідного народу [11, с. 58; 7, с. 82].

Представники передової педагогічної думки, які оприлюднювали результати своїх міркувань, досліджень на сторінках „Черниговского листка”, „Основи”, „Киевского телеграфа” та інших видань, наполягали на створенні такої системи шкільної освіти, „яка б відповідала потребам українського народу; щоб школа давала світські знання про природу, суспільство і людину.

Одним із шляхів досягнення цих вимог вони вбачали у введенні нового змісту освіти” [1, с. 46], – пише І.В. Зайченко.

Не стояв осторонь цього процесу (трансформація змісту освіти) й Т.Г. Шевченко. Він виніс глибоку переконаність, що освіта має допомогти людині орієнтуватися в різних ситуаціях, розвинути у неї прагнення до вдосконалення своїх знань, розширення свого кругозору. Людина, яка не спроможна розуміти навколишній світ, говорив поет, не може бути справжньою людиною. Навіть відвідування школи, якщо зміст її роботи не зорієнтований на всебічний розвиток особи, підготує лише пустомелів. Тому сам факт навчання ще не засвідчує освіченості.

Дійшовши такого висновку, Т.Г. Шевченко обурювався тим, як було організоване навчання в різних школах, зокрема в професійних навчальних закладах. У щоденникових записах 1857-1858 рр. він зазначає, що немає ніяких підстав чекати чогось путнього від середніх вихованців, коли кращі з них здебільшого безграмотні й п'яниці. Навіть добре знання своєї професійної справи не виправдовує спеціаліста, якщо він нехтує нормами людської моралі. Дуже сумна картина, писав Т.Г. Шевченко, «коли з великим генієм не поєднана велика розумна доброчесність». Тому найкращою оцінкою роботи школи є те, що з її стін виходить «освічена, пряма й сердечна людина, яка добре розуміє і глибоко співчуває всьому сучасному» [6, с.120].

Таким чином, Т.Г. Шевченко логічно доходить висновку, що зміст роботи школи цілком залежить від того, які запити пред'являє на її вихованців суспільство, як навколишня дійсність узгоджується з гуманною місією розвинути в людині все краще. Не виховання є виною тому, що в суспільстві процвітають людські вади, а насамперед навколишнє середовище, у якому перебуває вихованець.

Як стверджує Т.П. Усатенко, від другої половини ХІХ століття відбувалися складні процеси у початковій і середній школі. У початковій ланці світська земська школа завойовувала дедалі більше прихильників, ніж традиційна, церковно-парафіяльна. У середній ланці протистояли реалістичні,

природознавчі начала середньої школи, що впевнено входили у життя, та класицизм гімназій, які „були оплотом самодержавства” [10, с. 101].

Т.Г. Шевченко піддав гострій критиці стану систему освіти в царській Росії. Він вказував на недостатню кількість навчальних закладів на Україні, а з тих закладів, що існували, виходили духовно скалічені молоді люди. У повісті “Княжна” він описав недоліки початкового навчання. Учителями були малограмотні дячки, які вчили за церковними книжками. Навчання зводилось до того, щоб навчити дітей читати релігійні книжки і виховати їх в душі покорі. У творах Шевченка звучить також критика навчально-виховної практики станових закладів: кадетських корпусів, пансіонів та інститутів шляхетних дівчат [12].

Великий Кобзар вважав, що початкове навчання не має обмежувати розвиток дитини лише навичками читання, писання та лічби. Вже з перших років навчання необхідно давати дітям доступні їм знання про світ, про держави та народи земної кулі. Саме такими міркуваннями керувався він, запланувавши до видання за свій рахунок «Букварь южнорусский», арифметику, космографію, географію, історію для початкових шкіл. Лише добре засвоївши ці елементарні курси, в майбутньому молода людина легко опанує такі складні предмети, як, наприклад, астрономію чи навігацію.

Т.Г. Шевченко не був професійним педагогом. Точніше, не встиг розпочати практичної викладацької роботи, хоча його зарахували на посаду вчителя малювання Київського університету святого Володимира. Однак до роботи вчителя він готувався досить серйозно, глибоко аналізуючи як теорію, так і практику організації методів і змісту навчання. Про це свідчать його поезії, прозові твори, записи у щоденнику, листи до друзів. Т.Г. Шевченко був обізнаний із найновішими педагогічними ідеями свого часу, зокрема Белля і Ланкастера, і давав їм цілком правильну оцінку. Стежив за впровадженням цієї системи у школах тодішньої Росії. Він керувався тим, що увесь зміст педагогічних пошуків має бути спрямований найперше на людину, на її духовне збагачення, розвиток інтелекту і творчих сил. У повісті «Прогулка с

удовольствием и не без морали» письменник зазначає, що «освіта повинна збагачувати, а не обкрадати серце людське» [9, с. 16].

«Щоб не втратити суто людського і за всіх обставин лишатися справді людиною, – пише поет у листах до своїх друзів, – є лише один порятунок – освіта, навчання. Хто полюбить книгу, той далеко піде в своєму розвитку. Тільки освіта забезпечує людині багатогранність знань та інтересів, широкий кругозір, всебічний розвиток її творчих сил» [11, с. 52].

Висновки. Адекватне осмислення поглядів Шевченка на школу та освіту можливе в контексті тогочасних суспільних, культурних та комунікаційних реалій. Його життя припало на перехідну епоху, коли здійснювалося руйнування традиційних структур аграрних суспільств, йшло формування суспільств індустріальних з відносно динамічними й ефективними засобами зв'язку, що, в свою чергу, сприяло становленню новочасних національних спільнот. Ці зміни вели до відповідних змін у освітній сфері. На зміну конфесійній школі, яка була притаманна аграрним суспільствам, йшла школа світська, котра в кінцевому рахунку мала на меті сформувати громадянина національної держави і дати йому знання, необхідні в різних сферах суспільної діяльності.

Шевченко ніби опинився “на переломі”, коли здійснювався перехід від однієї освітньої системи до іншої. Йому довелося пізнати “принади” старої освіти. Саме тому, на нашу думку, послідовність у навчанні, глибока усвідомленість виучуваного матеріалу, розширення кругозору учнів, безперервність освіти – основні дидактичні принципи педагогічної системи Т.Г. Шевченка.

Висловлені поетом програмні думки про народну грамотність, суспільне виховання, про роль сім'ї і матері у вихованні дітей, жіночу освіту, професію педагога тощо, увага до недільних шкіл, участь у створенні підручників – ще один доказ його відданості справі народної освіти, свідчення великої ролі його у збагаченні народної педагогіки. Шевченко мріяв про справжню народну школу, побудову якої пов'язував, передусім, з революційною перебудовою

суспільства. Народну школу уявляв як школу, де панує рідна мова. Ставив також питання про необхідність освіти для жінок нарівні з чоловіками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Зайченко І.В. Проблеми української національної школи в пресі другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Дис. на здоб. наук. ступ. доктора. пед. наук (13.00.01 – теорія та історія педагогіки) / Іван Васильович Зайченко. – Інститут педагогіки АПН України. – Київ, 1996. – 412 с.
2. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму: Монографія / Г.В. Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
3. Кобилянська Л. Відображення особливостей суспільно-історичного розвитку Буковини у змісті освіти народних шкіл краю / Людмила Кобилянська // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 178. Педагогіка та психологія. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 59-65.
4. Коляда Н.М. Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Дис. на здоб. наук. ступ. канд. пед. наук (13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки) / Наталія Миколаївна Коляда. – Уманський держ. пед. університет ім. Павла Тичини. – Умань, 2004. – 186 с.
5. Коляда Н.М. До історії питання про створення недільних шкіл у Києві / Н.М. Коляда // Педагогіка і психологія. - 2001. - № 3-4. – С. 227-232.
6. Мазуренко О.Р. Т.Г. Шевченко в творчій спадщині прогресивних українських педагогів / О.Р. Мазуренко // Методика вивчення української мови літератури. Республіканська наука методичний збірник. Випуск 2. – 1996. – с. 109-137.
7. Мандрика М.Л. Т.Г. Шевченко про освіту і виховання / М.Л. Мандрика // Радянська школа. - 1984. - №3. – с. 81-83.
8. Сиротенко В. Маловідомі старі біографії Т. Шевченка / В.Г. Сиротенко // Визвольний шлях, 2000.-№3. – с. 95-99.

9. Скільський Д. Проблема освітньо-виховного ідеалу в Шевченковій прозі / Д.М. Скільський // Українська література в загальній школі, 2000.-№4 – с. 15-18.
10. Усатенко Т.П. Українська національна школа: минуле і майбутнє / Т.П. Усатенко. – К.: Наукова думка, 2003. – 273 с.
11. Федорченко Д.Т. Т.Г. Шевченко і народна педагогіка / Д.Т. Федорченко // Рідна школа, 1993. - №3. – с. 58-59.
12. Шевченко Т.Г. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 2: Поезія 1847-1861. – С. 24-34; 571-573.

Силко Е.Н. Формирование педагогических взглядов Т.Г. Шевченко в контексте общественных, культурных и коммуникационных реалий второй половины XIX столетия.

В статье анализируются взгляды Т.Г. Шевченко на образование и воспитание подрастающего поколения, которые развивались под влиянием сложных исторических условий периода второй половины XIX столетия – одного из самых выдающихся периодов развития как украинской педагогической мысли, так и украинской нации в целом; раскрывается активное участие великого Кобзаря в общественно-педагогическом воскресном движении.

Ключевые слова: Т.Г. Шевченко, народное образование, воспитание, школа, педагогическая мысль.

Silko E.N. Formation of pedagogical views of T.G. Shevchenko in the context of social, cultural and communication realities second half of the 19 century.

In the paper the views of T.G. Shevchenko on the education and upbringing of the younger generation, which had developed under the influence of complex historical conditions, the period of the second half of the XIX century, one of the greatest periods in the development of both the Ukrainian pedagogical thought, and the Ukrainian nation as a whole; the active participation of the great Kobzar in the socio-pedagogical Sunday motion.

Keywords: T.G. Shevchenko, national education, education, school, pedagogical ideas.